

Kolendo, Jerzy

Kalisia i Leukaristos : dwa "miasta" w "Geografii" Ptolemeusza i zagadnienie współrzędnych geograficznych w "Wielkiej Germanii"

Światowit 8 (49)/Fasc.B, 77-87

2009-2010

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY KOLENDO

KALISIA I LEUKARISTOS – DWA „MIASTA” W GEOGRAFII PTOLEMEUSZA I ZAGADNIENIE WSPÓLRZĘDNYCH GEOGRAFICZNYCH W „WIELKIEJ GERMANII”

(PL. 23–24)

Nazwa *Kalisia* występująca w dziele geograficznym Klaudiusza Ptolemeusza z Aleksandrii, identyfikowana z dzisiejszym Kaliszem nad Prosną, wielokrotnie pojawiała się na stronach prac poświęconych historii i archeologii ziem Polski w starożytności¹. Starano się udowodnić tezę, że miasto nad Prosną ma 1800², a obecnie — nawet 1850 lat³, a zatem jest najstarszym ośrodkiem miejskim w Polsce. *Kalisia* Ptolemeusza, lokalizowana nad Prosną, stanowiła też bardzo istotny argument w studiach nad przebiegiem szlaków handlowych przebiegających przez ziemie Polski. Jej nazwa była też używana w dyskusjach dotyczących obecności Słowian na ziemiach Polski w okresie rzymskim.

Identyfikowanie z Kaliszem *Kalisia*, jednego z „miast” wymienianych przez Ptolemeusza w jego opisie „Wielkiej Germanii”, ma bardzo długą tradycję, gdyż pojawiło się już w XV wieku, u Jana Długosza. Na początku

swego wielkiego dzieła historycznego zamieścił on opis geograficzny ziem Polski, gdzie znalazła się informacja mówiąca, że Kalisz to: *najstarsze z miast, którego jedynie nazwę ze wszystkich nazw polskich zapisanych przez Ptolemeusza w jego Kosmografii możesz rozpoznać*. Dalej Długosz pisze: *oprócz tego w Kosmografii Ptolemeusza są zapisane położenia i nazwy innych miast polskich, jako: Calissia, Sethidaba, Luthidiunum, Budorgium, Leucaristus, Szczurgrum, Limosalcum, Ascaucalis, Regium, Vinthium, Viritium i Arszonium, z których ani nazw, ani miejsc prócz Kalisza niepodobna rozpoznać*⁴. Wielki historyk polski wykorzystał tu przywieziony przez siebie z Włoch rękopis, przechowywany obecnie w Bibliotece Jagiellońskiej, a zawierający łaciński przekład dzieła geograficznego wielkiego uczonego z Aleksandrii⁵.

Długoszowa identyfikacja Kalisza nad Prosną z *Kalisia*⁶ Ptolemeusza zdobyła sobie ogromną popularność. Próbowano też utożsamiać wiele kolejnych nazw,

¹ Ogromna, różnorodna literatura dotycząca samej *Kalisia*, jak też różnych zagadnień związanych z jej lokalizacją, została zebrana w dwóch podstawowych artykułach: B. BILIŃSKI, *Kalisia Ptolemeuszowa*, „Archeologia” V (1952–1953), 1955, 101–128; tenże, *Dwa świadectwa antyczne: Kalisia Ptolemeusza (Geographia II, 11, 13) i Halisii Tacyta (Germania 43, 2)*, (w:) A. Gieysztor, K. Dąbrowski (red.), *Osiemnaście Wieków Kalisza*, t. 2, Kalisz 1961, 7–40; *Słownik Starożytności Słowiańskich* [dalej: SSS], t. II, Wrocław 1964, 352–353 – *Kalisia* [A. KRAWCZUK]. Por. K. JAŹDZEWSKI, *Ptolemeuszowa „Kalisia” i dzisiejszy Kalisz*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 1, 1984, 187–190; T. BARANOWSKI, *Kalisia Ptolemeusza*, „Rocznik Kaliski” 18, 1985, 13–26; J. KOLENDO, *Gdzie powinna być lokalizowana Kalisia Ptolemeusza*, (w:) S. Suchodolski, M. Zawadzki (red.), *Od Kalisii do Kalisza. Skarby doliny Prozny. Katalog wystawy, Zamek Królewski w Warszawie, 30 kwietnia 2010 – 30 maja 2010*, b. m. i r. w. [2010], 91–94; T. BARANOWSKI, *Kalisia. Dlaczego można identyfikować Kalisję Ptolemeusza z Kaliszem nad Prosną?*, (w:) S. Suchodolski, M. Zawadzki (red.), *Od Kalisii do Kalisza...*, 95–99.

² Por. tytuł dwóch tomów publikacji zbiorowej pod red. A. Gieysztor i K. Dąbrowskiego *Osiemnaście Wieków Kalisza*, tomy 1–2, Kalisz 1960–1961.

³ W 2010 r. odbył się w Kaliszu i w Warszawie cykl imprez poświęconych 1850-leciu miasta. Por. A. KRZEMIŃSKA, *Kalisz z Ptolemeusza*, „Polityka”, nr 24 (2760) z dn. 12 czerwca 2010. Na Zamku Królewskim w Warszawie została zorganizowana z tej okazji wystawa, która została udokumentowana katalogiem: *Od Kalisii do Kalisza...*

⁴ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*.

Księga pierwsza i księga druga; Redagował i wstępem opatrzył Jan Dąbrowski; Tekst łaciński ustalił i przedmową opatrzyła Wanda Semkowicz-Zaremba; Komentarz do tekstu polskiego opracowały Krystyna Pieradzka i Bożena Modelska-Strzelecka; Na język polski przeł. Stanisław Gawęda, Zbigniew Jabłoński, Andrzej Jochelson i in.; Przekład polski przejrzał Marian Plezia, Warszawa 1962, 173–175. Tekst łaciński – Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, Liber 1–2; ed. curavit et introd. scripsit I. Dąbrowski; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba; comment. confecerunt C. Pieradzka, B. Modelska-Strzelecka, Varsaviae 1964, 113–114: Item Calyschia, civitatum vetustissima, cuius nomen inter Polonicales civitates per Phtolomeum in sua Cosmographia descriptas tantummodo potest dignosci [...]. Referuntur insuper et in Cosmographia Phtolomei describuntur et aliarum Polonicarum urbium sedes et nomina, videlicet Calissya, Sethidaba, Luthidiunum, Budorgium, Leucaristus, Szczurgrum, Limosalcum, Ascaucalis, Rugium, Virinum, Viritium et Arszonium in quibus neque loca neque nomina praeter solam Calisch possumus recognoscere.

⁵ B. MODELSKA-STRZELECKA, *Manuscript Cracovien de la Géographie de Ptolémée*, Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences, Série des Sciences géologiques et géographiques. Supplément VIII/2, Varsovie 1960.

⁶ W literaturze często była używana łacińska forma *Calisia*. Taka forma tej nazwy musiała być zapisywana w źródłach rzymskich zredagowanych po łacinie. My jednak rozporządzamy jedynie transkrypcją grecką tej nazwy. Czasami spotykana forma *Calissia*, którą podawał Długosz, nie potwierdzona jednak przez rękopisy, jest całkowicie bezpodstawną.

które Ptolemeusz umieścił w swoim opisie „Wielkiej Germanii”, ze współczesnymi miastami: *Budorgis* identyfikowano z dzisiejszym Wrocławiem⁷, *Korrodunum* z Krakowem⁸, *Asanka* ze Starym Sączem a *Setidava* ze Żninem. Nawet ostatnio wypowiedziano opinię, że *Auskaukalis* to Krusza Zamkowa na Kujawach, gdzie odkryto dużą osadę z okresu rzymskiego⁹. Wszystkie te identyfikacje są, naturalnie, tworamı bujnej wyobraźni, a ich łatwej falsyfikacji może służyć fakt, iż ta sama nazwa występująca w tekście Ptolemeusza jest lokalizowana przez poszczególnych autorów w kilku różnych miejscach, niekiedy od siebie dość oddalonych. Inaczej przedstawia się sprawa z Kaliszem – tu podstawą interpretacji stało się podobieństwo przekazanej przez Ptolemeusza nazwy *Kalisia* z nazwą Kalisza nad Prosną.

W ogromnej literaturze dotyczącej *Kalisia* Ptolemeusza na szczególną uwagę zasługują dwa duże, erudycyjne artykuły, poświęcone specjalnie tej problematyce, pióra wybitnego filologa klasycznego, Bronisława Bilińskiego, opublikowane w latach 1955 i 1961¹⁰. Autor był zdecydowanym zwolennikiem identyfikacji *Kalisia* z Kaliszem nad Prosną¹¹. Niniejszy tekst został pomyślany jako swego rodzaju polemika z tymi podstawowymi studiami, których tezy próbowałem zakwestionować już wcześniej¹², lecz bez pełnej, szczegółowej analizy całości tego zagadnienia.

Należy podkreślić, że ostatnio nastąpił wyraźny postęp w badaniach nad *Geografią* Ptolemeusza oraz nad jego opisami „Wielkiej Germanii”. W 2006 roku została nareszcie opublikowana pełna edycja *Geografi*¹³. Ukazało się też cenne, choć czasem może dyskusyjne studium, poświęcone

miejsowościom Europy Środkowej, wymienionym przez Ptolemeusza¹⁴. Autor tego opracowania wysuwa, między innymi, tezę, że nazwy z terenów leżących na północ od środkowego Dunaju mogły być zanotowane w okresie istnienia państwa Marboda. Warto też przypomnieć stary artykuł A. Berthelota, badacza zajmującego się ptolemeuszowymi opisami ziem leżących poza granicami państwa rzymskiego¹⁵.

Polemika z tezą identyfikującą *Kalisia* Ptolemeusza z Kaliszem nad Prosną mogłaby zostać przeprowadzona na bazie wiedzy, którą rozporządzaliśmy już w siedemdziesiątych latach ubiegłego wieku. Obecnie doszły jednak nowe argumenty, które pozwalają inaczej spojrzeć na kwestię lokalizacji „miast” w „Wielkiej Germanii”, a w szczególności – na identyfikację *Kalisia* z Kaliszem nad Prosną. Dziś bowiem znamy znacznie lepiej, niż przed 50 laty, zagadnienia związane z penetracją rzymską na teren Barbaricum i z jej odzwierciedleniem w rzymskiej literaturze geograficznej. Co więcej, po uzyskaniu pewności, że wymienione przez Ptolemeusza „miasto” *Leukaristos* jest identyczne ze znaną z dwóch inskrypcji miejscowością *Laugaricio/Leugaricio*, lokalizowaną w dzisiejszym Trenčinie na Słowacji, jesteśmy w stanie stwierdzić, że leżąca obok niej *Kalisia* Ptolemeusza powinna znajdować się również w tych okolicach, a nie nad Prosną.

Informacja Ptolemeusza (II 13, 13) dotycząca *Kalisia* ogranicza się jedynie do podania nazwy tej miejscowości – *Kalisia* 43° 45' długości i 52° 50' szerokości geograficznej¹⁶. Zapis ten miał umożliwić zlokalizowanie nazwy

⁷ Por. słynną pracę F. KRUSE, *Budorgis oder etwas über das alte Schlesien vor Einführung der christlichen Religion besonders zu den Zeiten der Römer nach gefundenen Alterthümern und den Angaben der Alten*, Leipzig 1819.

⁸ [G.S. BANDTKIE], *Index lectionum in Universitate studiorum Jagellonica*, 1822/1823.

⁹ A. COFTA-BRONIEWSKA, *Grupa kruszańska kultury przeworskiej*, Poznań 1979, 147.

¹⁰ B. BILIŃSKI, *Kalisia Ptolemeuszowa...*, 101–128; tenże, *Dwa świadectwa antyczne...*, 7–40.

¹¹ Ostatnio tezy tej broni T. Baranowski. Patrz prace cytowane w przyp. 1.

¹² J. KOLENDO, *Źródła pisane*, (w:) J. Wielowiejski (red.), *Prabistoria ziem polskich*, t. V: *Późny okres laterański i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981, 14; tenże, *Komentarze*, (w:) P. Cornelius Tacitus. *Germania* (Publiusz Korneliusz Tacyt. *Germania*). *Przekład Tomasz Plóciennik, Wstęp i komentarz Jerzy Kolendo*, Fontes Historiae Antiquae: Zeszyty Źródłowe Zakładu Historii Społeczeństw Antycznych X, Poznań 2008, 163. Por. też J. WIELOWIEJSKI, *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, 156–157, 160–161.

¹³ *Klaudios Ptolemaios Handbuch der Geographie: griechisch-deutsch*, herausgegeben von Alfred Stückelberger und Gerd Graßhoff unter Mitarbeit von Florian Mittenhuber, Renate Burri, Klaus Geus,

Gerhard Winkler, Susanne Ziegler, Judith Hindermann, Kurt Keller, t. I–II + CD-ROM, Basel 2006. Cytuję tekst Ptolemeusza wg tego wydania. Różni się on niekiedy, zwłaszcza przy podawaniu minut we współrzędnych geograficznych, od tego, który występuje w starych wydaniach i w literaturze. W niniejszym artykule współrzędne zaczerpnięte z dawnej literatury podaję w nawiasach kwadratowych.

¹⁴ J. BERTHEAU, *Die mitteleuropäische Ortsnamen in der „Geographie“ des Klaudios Ptolemaios. Eine Untersuchung ihrer Quellen*, „Orbis terrarum” 8, 2002, 3–48. Por. też W. LUGS, *Die Geographie des Ptolemäus für den norischen Raum*, „Römisches Österreich” 28, 2005, 7–22.

¹⁵ A. BERTHELOT, *La Germanie d'après Ptolémée*, „Revue des Etudes Anciennes” 37, 1936, 4–44.

¹⁶ Podstawowe wydania tekstu Ptolemeusza: *Claudii Ptolemaei Geographia. Voluminis primi pars prima [secunda] e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus*, Paris 1901²; O. CUNTZ, *Die Geographie des Ptolemaeus. Galliae, Germania, Raetia, Noricum, Pannoniae, Illyricum, Italia. Handschriften, Text und Untersuchung*, Berlin 1923 – o *Kalisii* s. 67 (271,4); E. ŠIMEK, *Vělká Germanie Klaudia Ptolemaia*, t. I, Praha 1930 – o *Kalisii* s. 68; *Griechische und Lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas*, t. III, Berlin 1991 – o *Kalisii* s. 225 [H. DITTEN, W.O. SCHMITT, G.CHR. HANSEN].

na mapie w czasie jej wykonywania. Interpretacja tej jednej nazwy i odnoszących się do niej współrzędnych wymaga jednak szczegółowej analizy całego dzieła geografa z Aleksandrii, a zwłaszcza jego kompozycji oraz wartości poszczególnych typów informacji, które w nim występują. Klaudiusz Ptolemeusz – Klaudios Ptolemaios¹⁷ (ca 100 – ca 168 – daty życia podawane rozmaicie), był jednym z najwybitniejszych i najbardziej twórczych uczonych starożytności. Zajmował się astronomią, astrologią, muzyką, optyką i geografiami¹⁸. Jest, między innymi, autorem zachowanej w całości *Geographiké hyphégesis* – nauki o kreśleniu mapy Ziemi, zawierającej w 8 księgach opis geograficzny całego ówczesnie znanego świata, w tym również obszarów położonych poza granicami Cesarstwa Rzymskiego. Praca Ptolemeusza była więc zbiorem materiałów mającym umożliwić wykreślenie mapy Ziemi. Składa się ona z opisu poszczególnych krajów z wyliczeniem gór, rzek, ludów i miejscowości, zazwyczaj z podaniem ich długości i szerokości geograficznej. Ze względu na ogrom materiałów mogła to być tylko wielka kompilacja wykorzystująca starszą literaturę. Ptolemeusz, czy raczej jego źródła, przeliczał na stopnie szerokości i długości geograficznej odległości pomiędzy poszczególnymi miejscowościami, ustalane na podstawie informacji o podawanym w dniach podróży dystansie pomiędzy konkretnymi punktami.

Informacje dotyczące Europy Środkowej znajdują się w dwóch różnych partiach dzieła Ptolemeusza: w opisie *Megale Germania* – „Wielkiej Germanii” (II 11) oraz „Sarmacji Europejskiej” (III 5). Granica pomiędzy tymi obszarami przebiegała wzdłuż Wisły. Nie była to jednak Wisła, którą znamy z naszych map, lecz linia szlaku bursztynowego łączącego ujście Wisły, gdzie znajdowała się ta wysoko ceniona w Rzymie żywica kopalna, z terenami *Imperium Romanum*¹⁹.

Opis „Wielkiej Germanii” rozpoczyna się od podania informacji o jej granicach. Był to obszar leżący pomiędzy Renem a Wisłą, oraz między Dunajem a Oceanem Germańskim, czyli Morzem Północnym i Bałtykiem. Jest to najbardziej wiarygodna część wiadomości geograficznych, przekazanych przez Ptolemeusza. Współrzędne ujść rzek wpadających do Bałtyku pozwalają na wykreślenie

linii brzegowej Oceanu Północnego, która nie odbiega zbyt od rzeczywistości²⁰. Geograf z Aleksandrii podaje również informacje dotyczące gór występujących na terenach „Wielkiej Germanii”. Dalej mamy wyliczenie ludów zamieszkujących te tereny. Wreszcie następuje lista 94 *poleis* – „miast” (liczba pojedyncza: *polis*).

Dla problematyki *Kalisii* Ptolemeusza podstawowe znaczenie ma właśnie lista „miast” znajdujących się w „Wielkiej Germanii”. Naturalnie nie chodzi tu o miasta w znaczeniu antycznym czy też współczesnym, lecz o różnego rodzaju barbarzyńskie osady, niekiedy różnej wielkości i o odmiennym znaczeniu, których nazwy zostały zapisane na podstawie informacji kupieckich i wojskowych. Nazwy tych „miast” mogą być cennym źródłem do studiów językoznawczych²¹, a ich brzmienie może nawet czasami sugerować rejon, w którym powinny być lokalizowane.

Nazwy miejscowości wymienione przez Ptolemeusza zawdzięczają swoje zarejestrowanie przede wszystkim informacjom pochodzącym ze szlaków handlowych, które szły z reguły z południa na północ. Ich współrzędne geograficzne (pierwsza z tych liczb odnosi się do długości, druga zaś do szerokości geograficznej), podawane przez Ptolemeusza, w przeważającej większości przypadków nie mogą jednak odpowiadać rzeczywistości. Owe „miasta” grupują się bowiem nie w układzie południkowym, z południa na północ, czyli od środkowego Dunaju do Bałtyku, lecz w układzie równoleżnikowym, w czterech „poziomych” pasach, nazywanych *klima*. Pierwszy z nich (II 13, 12) obejmuje 19 miast leżących na północy, niedaleko Oceanu Północnego (Morze Północne i Bałtyk). Strefa druga (II 13, 13), leżąca niżej (czyli na południe od poprzedniej), liczy 29 „miast”, wśród których znajduje się również *Kalisia*. Pas ten zaczyna się od *Askiburgium* (27° 45' [30'], 52° 30'), które identyfikuje się z Asberg koło Moers nad Renem, przy ujściu rzeki Ruhry. Kilka następnych „miast” można próbować lokalizować w zachodnich rejonach dzisiejszych Niemiec. Problem zaczyna się jednak przy lokalizowaniu obiektów leżących we wschodnim odcinku tej strefy. Trzecią *klima*, położoną poniżej drugiej, tworzy 25 *poleis* (II 13, 14). Wreszcie w ostatniej strefie nad Dunajem znajdowało się 19 „miast” (II 13, 15).

¹⁷ J. FISCHER, *De Cl. Ptolemaei vita operibus Geographia praesertim eiusque fatis*, (w:) J. Fischer (red.), *Cl. Ptolemaei Geographiae Codex Urbinas Graecus, Prodromus*, Città di Vaticano 1932 (tekst po niemiecku); *Paulys Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband X, Stuttgart 1965, kol. 680–833 – „Ptolemaios als Geograph” [E. POLASCHEK]; *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* [dalej: RGA], t. 23, Berlin-New York 2003, 567–597 – „Ptolemaeus” [H. REICHERT].

¹⁸ G. AUJAC, *Claude Ptolémée astronome, astrologue, géographe. Connaissance et représentation du monde habité*, Paris 1993.

¹⁹ J. WIELOWIEJSKI, *Główny szlak bursztynowy w czasach cesarstwa rzymskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980.

²⁰ J. KOLENDO, *Rzymianie na południowo-wschodnim wybrzeżu Bałtyku*, (w:) *Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*, t. I, Warszawa 1998, 117–130.

²¹ *Setidava* (44° 53' 30") może być przykładem nazwy dakickiej, *Lugidunon* (39° 30', 52° 30') – celtyckiej, zob. A. HOLDER, *Alt-celtische Sprachschatz* [dalej: HOLDER], t. II, Leipzig 1904, kol. 308–344.

Poszczególne pasy (*klima*) ciągną się od granicy nad Renem i dochodzą do krańców wschodnich „Wielkiej Germanii”, czyli – w pewnym przybliżeniu – do Wisły oraz do linii łączącej jej wschodnie źródła z Dunajem. Przyjmuje się milcząco, że współrzędne Ptolemeusza są przetworzonymi wiadomościami pochodzącymi z itinerariów, a te z kolei wykorzystywały informacje kupców czy wojskowych, poruszających się wzdłuż szlaków biegnących z południa, od środkowego Dunaju, na północ, ku wybrzeżom Bałtyku. Takie uporządkowanie „miast” w ciągach wiodących z południa na północ istnieje w „Sarmacji Europejskiej” (III 5, 13–15). Na tym ostatnim obszarze niezbyt liczne *poleis* są umieszczane wzdłuż rzek, co pozwala przyjmować, że dane dotyczące ich położenia mogą pochodzić z itinerariów, prowadzących wzdłuż tych dróg wodnych.

W opisie „Wielkiej Germanii” cztery przebiegające równoleżnikowo ciągi miast nie odpowiadają jakimś konkretnym itinerariom. Szlaki idące od Renu nie sięgały zbyt głęboko na wschód i nie wykraczały poza ziemie leżące bezpośrednio przy brzegach tej rzeki. Informacje o dwóch środkowych ciągach „miast” nie mają już, dla obszarów leżących w dorzeczu Odry i Wisły, żadnego związku z informacjami uzyskanymi z itinerariów, opisujących szlaki wiodące od brzegów Renu. Nie było bowiem połączeń lądowych, które – jak to czasami dawniej przyjmowano²² – sięgałyby bezpośrednio od brzegów Renu aż po Wisłę. Rzymskie wojska i kupcy penetrowali te obszary posuwając się z południa, od brzegów Dunaju, na północ, w kierunku Bałtyku.

Koncepcja podawania ciągłej listy „miast”, idącej z zachodu na wschód, jest trudna do przyjęcia. Musiałaby się ona wiązać z bardzo skomplikowanymi przeliczeniami współrzędnych geograficznych miast uporządkowanych w ciągach z południa na północ. W takiej sytuacji nie można więc mieć żadnego zaufania do tych współrzędnych. Pewną wartość mogą mieć, być może, jedynie informacje mówiące, że poszczególne miasta sąsiadowały z sobą.

Ptolemeusz rozporządzał zatem pewną liczbą nazw geograficznych, pochodzących z terenu Barbaricum, które umieścił w pasach idących z zachodu na wschód, podczas gdy w istocie musiały w przeważającej części pochodzić z informacji zbieranych na szlakach komunikacyjnych biegnących z południa na północ. Zdawał sobie z tego sprawę T. Steche²³ (**Ryc. 1**); wydzielił on osiem traktów biegnących z południa na północ i umieścił na nich te *poleis*, które leżały wzdłuż tych samych lub sąsiednich południków,

choć były ulokowane w czterech pasach równoleżnikowych. W ostatnim, ósmym trakcie, który miał pokrywać się z głównym szlakiem bursztynowym, prowadzącym od *Kelamantia* do ujścia Wisły, znajdowała się również *Kalisia*. Podobną zasadę przyjął również E. Šimek²⁴, choć „swoje” trakty rekonstruował on nieco inaczej.

Rekonstrukcja Stechego nie wyjaśnia jednak, w jaki sposób z ośmiu szlaków prowadzących z południa na północ mogły powstać cztery pasma „miast” rozmieszczonych na linii zachód-wschód. W tym celu trzeba było „przełamać” ciągi południkowe i ułożyć je równoleżnikowo. W czasie takich operacji współrzędne „miast” musiały być brane „z sufitu” – żeby użyć kolokwialnego wyrażenia.

Zrozumienie mechanizmów powstawania listy *poleis* „Wielkiej Germanii” jest konieczne dla oceny podejmowanych prób udowodnienia tezy, iż *Kalisia* znajdowała się w Kaliszu nad Prosną. Wszyscy zgadzają się, że bezpośrednie przeliczenie długości i szerokości geograficznej tego „miasta”, podanych przez Ptolemeusza, jest bezzasadne. Trzeba byłoby lokalizować *Kalisia* znacznie bardziej na wschód, gdzieś w okolicach Pińska. Wynika to zresztą z faktu, iż stopnie długości geograficznej używane przez Ptolemeusza są o około 1/5 mniejsze od stosowanych obecnie. Stopnie szerokości geograficznej podawane przez geografę z Aleksandrii w zasadzie pokrywają się z naszymi, choć często występują tu dość znaczne przesunięcia²⁵.

Próbowano jednak obliczać odległość *Kalisia* od brzegów Bałtyku i od Dunaju według danych pochodzących z tekstu Ptolemeusza oraz ze współczesnej mapy. Do tego celu miało służyć ustalenie proporcji odcinków dróg: *Kelamantia* nad środkowym Dunajem – *Kalisia*, oraz *Kalisia* – ujście Wisły, oparte na danych Ptolemeusza oraz mierzonych na współczesnej mapie. Oto obliczenie przeprowadzone przez Bronisława Bilińskiego²⁶: *Trzymając się mapy Ptolemeuszowej obliczamy, że Kalisię leżącą na 50° 50' dzieli od Kelamantii [nad Dunajem] położonej na 47° 40' w linii powietrznej 5° 10' stopni ptolemejskich, a od wybrzeży Bałtyku 3° 10' stopni ptolemejskich. Przyjmując, zgodnie ze świadectwem Ptolemeusza, że 1° wynosi 500 (I 11,2) stadiów, a stadion okrągło 185 m, łatwo obliczyć, że w linii powietrznej Kalisia na mapie Ptolemeusza oddalona jest od wybrzeży Bałtyku, przyjmując punkt na tym samym południku, o 293 km (1583×185 m), co dokładnie odpowiada odległości dzisiejszego Kalisza od ujścia Wisły. Uznając zaś Ptolemeuszowe odchylenie ujścia Wisły w stosunku do Kalisii o 1° 15'*

²² K. MAJEWSKI, *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Wrocław 1949, 25 (z próbą wskazania importów, które napłynęły tym szlakiem).

²³ T. STECHE, *Altgermanien im Erdkundebuch des Claudius Ptolemaeus*, Leipzig 1937, 136–137.

²⁴ E. ŠIMEK, *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*, t. III/1, Brno 1949, 94–266.

²⁵ B. BILIŃSKI, *Kalisia Ptolemeuszowa...*, 15–16.

²⁶ B. BILIŃSKI, *Kalisia Ptolemeuszowa...*, 18.

otrzymujemy w linii powietrznej niewiele ponad 300 km, Odległość pomiędzy Kaliszem a ujściem Wisły mierzona na dzisiejszej mapie również w linii powietrznej wynosi około 300 km. Podobnie przedstawia się sprawa z odległością pomiędzy Kalisią a Kelamantią. Przeliczywszy ją według poprzednich danych, otrzymujemy odległość 480 km, która zgadza się w linii powietrznej z odległością dzisiejszego Kalisza od Komarna nad Dunajem. Odległość ta bowiem wynosi około 450 km.

Podobny sposób przeliczania można zastosować do większości „miast” leżących w drugim pasie *poleis* na terenie „Wielkiej Germanii”. Ich odległość od wybrzeży Oceanu Północnego (Bałtyku) i od Dunaju liczona na tym samym równoleżniku, na którym leżą *poleis* drugiej strefy (52–53°), jest z zasady bardzo podobna do tej, którą można wyliczyć w odniesieniu do Kalisia. Weźmy dla przykładu *Leukaristos* (41° 45', 52° 40'), które leży w odległości (mierzonej na tym samym południku) 3° 20' od Bałtyku i 5° 40' od brzegów Dunaju. Przyjmując takie same zasady przeliczania, jak w przypadku Kalisia, moglibyśmy przyjąć, że *Leukaristos* leży około 280 km na południe od Bałtyku i 460 km na północ od Dunaju. Te same odległości w przypadku Kalisia to 293 km od Bałtyku, a od Dunaju – 480 km. W konsekwencji *Leukaristos*, które leżało na 42 południku, musiałyby znajdować się gdzieś w okolicach Głogowa czy Żagania (?). Jest to jednak *reductio ad absurdum* metody obliczania położenia Kalisia, pozwalającej rzekomo na lokalizację tej *polis* na terenie lub w okolicach dzisiejszego Kalisza. Tego typu wyliczenia dla *poleis* drugiej *klima* dowodzą tylko, że leżały one w wyróżnionej przez Ptolemeusza drugiej strefie „miast”, znajdujących się, w przybliżeniu, w jednakowej odległości od Bałtyku i Dunaju.

Podsumowując te uwagi możemy stwierdzić, że analiza tekstu Ptolemeusza prowadzona przy pomocy dotychczasowych metod nie pozwala na identyfikację Kalisia z Kaliszem nad Prosną. Można jedynie powiedzieć, że była ona jednym z „miast” na terenie „Wielkiej Germanii”, najprawdopodobniej we wschodniej części tego obszaru.

W wyniku szczęśliwych znalezisk epigraficznych pojawiła się jednak nowa możliwość interpretacji źródeł, co pozwoliło na precyzyjną lokalizację jednego z „miast”

Ptolemeusza na terenie dzisiejszej Słowacji. Znamy obecnie dokładną i pewną lokalizację *Leukaristos*, które na mapie Ptolemeusza zajmuje czwarte miejsce od wschodu, w tym samym pasie *poleis* co Kalisia. Współrzędne *Leukaristos* (41° 45' i 52° 40') mogłyby świadczyć, przyjmując, że miały one jakiś kontakt z rzeczywistym położeniem, że miejscowość ta leżała na zachód oraz nieco na południe od Kalisia (43° 45' [30'] i 52° 50'). Pomiędzy nimi znajduje się tylko jedna miejscowość – *Arsenion* (43° 30', 52° 20'). Różnica w zapisie szerokości geograficznej pomiędzy *Leukaristos* a Kalisia wynosi tylko 10 minut, co mogłoby odpowiadać teoretycznie 15 km.

Wiemy obecnie, że *Leukaristos* to grecka forma nazwy zapisanej w źródłach łacińskich jako *Leugaricio* lub *Laugaricio*, identyfikowanej w sposób pewny z dzisiejszym Trenčinem na Słowacji, miastem leżącym nad rzeką Wąg, w odległości 130 km w linii powietrznej, a około 180 drogą lądową, od granicy na Dunaju. Taka lokalizacja *Leukaristos* jest poświadczona obecnie przez dwie inskrypcje. Pierwsza z nich została wykuta na skale, na szczycie której znajdują się ruiny średniowiecznego zamku. Tekst ten skomplikowaną drogą i bardzo powoli dostawał się do obiegu naukowego. O istnieniu napisu na skale w Trenčinie wiedzano już w XVI wieku, lecz wówczas nie udawało się go odczytać. W 1852 roku silna wichura wyrzuciła topolę, odsłaniając tekst, co umożliwiło jego skopiowanie i opublikowanie, jednak w formie całkowicie niezrozumiałej. Dlatego też Theodor Mommsen umieścił go w pierwszej części trzeciego tomu *Corpus Inscriptionum Latinarum*, wśród inskrypcji fałszywych (*Falsae et alienae*)²⁷. Dopiero odlew gipsowy, dostarczony przez węgierskiego badacza Josepha Hempela²⁸, pozwolił Mommsenowi na ustalenie nowej lektury i przyjęcie autentyczności napisu. Tekst ten ukazał się w formie prawie poprawnej dopiero w 1902 r., w ostatnim suplementcie CIL²⁹. W wersji obecnie przyjmowanej brzmi on następująco: *Victoriae / Augustoru(m) / exercitus cui (=qui) Lau/garicione sedit mil(it)es / l(egionis) II DCCCLV / [M(arcus) Val(erius) Maximi]an(us) leg(at)us leg(ionis) II Ad(utricis) cur(avit)*. Do badań nad geografiami antyczną dzisiejszej Słowacji napis na skale w Trenčinie wprowadził wybitny czeski uczyony Josef Dobiáš dopiero po I wojnie światowej³⁰, ale

²⁷ *Corpus Inscriptionum Latinarum* [dalej: CIL], t. III, Berolini 1873, 225* (gwiazdka po numerze oznacza inskrypcję uznaną za fałszywą przez wydawców). Por. H. SZASZOVÁ, *K historii rímskeho nápisu na trenčinskej skale*, „Historické Studie” 20, 1976, 5–25.

²⁸ J. Hempel zasygnalizował nową lekturę Th. Mommsena w „Archaeologiai Ertesitő” 13, 1883, 265.

²⁹ CIL III: *Supplementum*, Berolini 1902, 13439; H. DESSAU, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berolini 1912, nr 9122; J. ČEŠKA, R. HOŠEK, *Inscriptiones Panoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae*, Brno 1967, 16–17, nr 2; A. DOBÓ, *Inscriptiones extra fines Panoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapest 1975⁴, 105, nr 537.

³⁰ J. DOBIÁŠ, *Príspevek k výkladu Ptolemaiovy mapy Veliké Germanie*, „Sborník Československé. Společnosti zeměpisné” 27, 1921, 775–782; tenże, *Dva příspěvky k topografii válek markomanských a kvádských*, „Česky Časopis Historický” 27, 1921, 143–156; tenże, *Ještě jednou k rovníci Laugaritio = Trenčín*, „Česky Časopis Historický” 29, 1923, 457–460; tenże, *Laugaricio – Leugaricio – Leukaristos. Tre nomi antichi per una stessa località*, (w:) C. Battisti, C.A. Mastrelli (red.), *Atti del VIII Congresso Internazionale di scienze onomastiche*, t. 1, Firenze 1962, 405–415; Por. T. ZAWADZKI, *Leukaristos*, SSS III, Wrocław 1967, 49–50; = tenże, *Na peryferiach świata rzymskiego*, Poznań 2009, 140–143 (z dobrą bibliografią).

do dyskusji dotyczących położenia *Kalisia* inskrypcja ta została włączona stosunkowo niedawno i nie w sposób pełny³¹.

Napis z Trenčína został wykuty na skale dla upamiętnienia pobytu w tym miejscu, na przełomie lat 179/180, oddziału liczącego 855 żołnierzy, którymi dowodził Marek Waleriusz Maksymianus, legat legionu *II Adiutrix* stacjonującego w *Aquincum*. Inskrypcja głosi, że napis wystawiło wojsko, które przebywało w *Laugaricio* (*qui Laugaricione sedit*). Nazwa *Laugaricio* nie mogła w pełni uzasadnić tezy, że jest to inny zapis nazwy ptolemeuszowej *Leukaristos*. Zwracano uwagę na wyraźną różnicę w zapisie tej nazwy (*Lau---* oraz *Leu---*).

Sprawę rozstrzygnęło definitywnie opublikowanie w 1955 roku bardzo cennej inskrypcji z *Diana Veteranorum* (Zana w dzisiejszej Algierii). Był to tekst umieszczony na bazie posągu wystawionego ku czci Marka Waleriusza Maksymiana, podający szczegółowo jego *cursus honorum*, czyli wyliczenie wszystkich pełnionych urzędów i sprawowanych funkcji (Ryc. 2, 3)³². Z tego bardzo rozbudowanego tekstu dowiadujemy się, że Marek Waleriusz Maksymian był wyśmienitym dowódcą, który w czasie wojen markomańskich za panowania Marka Aureliusza pełnił szereg ważnych funkcji, często o charakterze nadzwyczajnym, wymagających dużej odwagi osobistej i doświadczenia wojskowego. Był on, między innymi, legatem legionu *II Adiutrix*, a także dowódcą specjalnego oddziału, który przeził w *Leugaricio* (*praepositus vexillationum Leugaricione hiemantium*).

Inskrypcja z *Diana Veteranorum* przynosi nam nie tylko cały szereg cennych informacji dotyczących wojen markomańskich. Forma nazwy *Leugaricio* występująca w tej inskrypcji daje nam pewność, iż ptolemeuszowa *Leukaristos* znajdowała się na terenie dzisiejszego Trenčína. Zestawmy nazwy tej miejscowości zapisane majuskułą,

która występowała w inskrypcjach:

LEVKARISTOS – *Leukaristos* Ptolemeusza.

LEVGARITIO – inskrypcja z *Diana Veteranorum* (Zana).

LAVGARITIO – inskrypcja naskalna z Trenčína.

Można mówić o identyczności tych nazw. Różnica między K a G nie ma żadnego znaczenia, gdyż litera G w piśmie łacińskim używanym w okresie Cesarstwa Rzymskiego różniła się tylko minimalnie od C (tak jak w obecnym piśmie majuskułowym), C zaś było wymawiane przez Rzymian jako „k”, i tak zostało zapisane w grece. Końcówka -TIO została zaś oddana w formie greckiej jako -STOS.

Jeśli *Leukaristos* będziemy identyfikować z Trenčínem³³, to w konsekwencji należy w tym rejonie lokalizować zarówno *Kalisia* Ptolemeusza³⁴, jak i inne „miasta” umieszczone we wschodniej części drugiego pasa *poleis* (*Budorigon*, *Arsenion* oraz *Setidava*). Naturalnie nie można niczego powiedzieć o wzajemnym położeniu i odległościach pomiędzy tymi *poleis*. Warto jednak zwrócić uwagę, że toponim *Setidava* z typowo dackim członem *-dava* („gród”, por. cel. *-dunum*, germ. *-burg*) doskonale pasuje do terenu Słowacji, gdzie wpływy dackie były silne.

Analiza danych Ptolemeusza oraz inskrypcji mówiących o *Laugaricio/Leugaricio*, czyli o dzisiejszym Trenčinie, pozwalają na wykluczenie identyfikacji *Kalisia* Ptolemeusza z dzisiejszym Kaliszem nad Prosną. Można byłoby na tym zamknąć dyskusję. Trzeba jednak przywrócić się innym argumentom, które były wysuwane dla poparcia tej tezy. Takie spojrzenie jest bardzo instruktywne z punktu widzenia metodycznego, pozwalając na weryfikację niektórych sposobów wnioskowania historycznego, i dlatego zawsze powinno być przeprowadzane po odkryciach zmieniających dotychczasowe zapatrywania na dyskutowaną kwestię.

³¹ Por. przyp. 12.

³² H.-G. PFLAUM, *Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana (Diana Veteranorum) 2. – M. Valeius Maximianus*, „Libyca, Archéologie – Épigraphie” III, 1955, 134–154; (przedruk w:) tenże, *Afrique romaine. Scripta varia I*, Paris, 1978, 64–84; = *L'Année épigraphique 1956*, Paris 1956, 124; A. DOBÓ, *Inscriptiones extra fines...*, 104–105, nr 536; J. KOLENDO, J. ŻELAZOWSKI, *Teksty i pomniki. Zarys epigrafiki łacińskiej okresu Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa 2003, tabl. 45–46 – tekst, przekład polski, fotografia i przerzyś inskrypcji. Por. Aneks.

³³ Przed odkryciami epigraficznymi, które pozwalają w sposób nie budzący wątpliwości lokalizować *Leukaristos* w Trenčinie, to „miasto” Ptolemeusza było umieszczane znacznie bardziej na północ, w okolicach Wrocławia, Kłodzka, Zgorzelca, Krosna nad Odrą, Oświęcimia, Ostrowa Wielkopolskiego, czy też na Górnym Śląsku. Por. SSS III, Wrocław 1967 – *Leukaristos* [T. ZAWADZKI]; = T. ZAWADZKI, *Na peryferiach świata...*, 141; RGA 18, Berlin-

New York 2001 – *Leukaristos* [B. GÜNNEVIG].

³⁴ T. Baranowski, gorący zwolennik umieszczenia *Kalisia* w Kaliszu, a jednocześnie zmuszony do przyjęcia identyfikacji *Leukaristos* z Trenčínem, próbuje bronić tradycyjnej tezy pisząc (T. BARANOWSKI, *Kalisia. Dlaczego można identyfikować Kalisję...*, 97), że prawdopodobnie położenie *Leukaristos* zostało przesunięte kilka stopni ku północy. Być może w oryginale powtórzono tę samą nazwę w dwóch miejscach, a w kopiach właściwe umiejscowienie wypadło. To ostatnie stwierdzenie jest sprzeczne z podstawowymi zasadami pracy filologicznej i historycznej. Różnego rodzaju lakuny czy przesunięcia tekstu w rękopisach zdarzają się, ale dla ich wskazania trzeba mieć jakieś argumenty, a nie tylko własne przekonanie, które może uzasadnić każdą tezę. T. Baranowski, aby ratować swoją koncepcję, dopuszcza możliwość przesunięcia *Leukaristos* na północ, zaś przesunięcie *Kalisia* na południe, bliżej *Leukaristos*, zgodne z tekstem Ptolemeusza, budzi jego zasadniczy sprzeciw.

Bronisław Biliński³⁵ wciągnął do rozważań nad lokalizacją *Kalisia* bardzo skomplikowaną problematykę map znajdujących się w kodeksach Ptolemeusza. Zwrócił on uwagę, że *Kalisia* znajduje się na tych mapach w odległości 20° na północ od końca *Askiburgion oros* = Gór Askiburgion, uznawanych dość powszechnie za Jesioniki, najbardziej na wschód wysuniętą część Sudetów. Taka identyfikacja powodowała, że *Kalisia* była lokalizowana w okolicach Opola. Bronisław Biliński nawiązał jednak do poglądów tych badaczy³⁶, którzy identyfikowali *Askiburgion oros* z pasmem wyżyn ciągnących się w Polsce południowej: od Kocich Gór w okolicach Trzebnicy, poprzez Jurę Krakowsko-Częstochowską, aż do Gór Świętokrzyskich. *Kalisia* miałaby leżeć na północ od tego pasma, co mogłoby wskazywać, jak pisze Bronisław Biliński, na wysokie prawdopodobieństwo jej identyfikacji z dzisiejszym Kaliszem³⁷. Koncepcja lokalizacji Gór Askiburgion z zupełnie nie wyróżniającym się pasmem odizolowanych, lokalnych wzniesień, które nie stanowiły żadnej przeszkody na trasie szlaków komunikacyjnych, idących od południa, jest trudna do przyjęcia. *Askiburgion oros* to mógł być dowolny pas wzniesień w obrębie Sudetów i zachodnich Karpat opisany przez inne źródło niż to, z którego pochodziła reszta wiadomości o górach „Wielkiej Germanii”³⁸.

Dalszym argumentem przemawiającym za lokalizacją *Kalisia* Ptolemeusza w dzisiejszym Kaliszu ma być, zdaniem B. Bilińskiego³⁹, nazwa ludu *Helisii*, która pojawia się w *Germanii* Tacyta przy opisie Związku Lugijskiego (*Lugiorum nomen*)⁴⁰. Proponuje on również poprawienie nazwy tego ludu na *Halisii*, chociaż większość wydawców *Germanii* przyjmuje formę *Helisii*. Jedynie Jacques Perret w swoim wydaniu tego tekstu⁴¹ wprowadza *Halisii*, uważając, że *Helisii* to *lectio faciliior* ze względu na *Eliseum*.

Dalszym argumentem Perreta jest nazwa *Kalisia* – Kalisza nad Prosną. Mamy tu jednak błędne koło: poprawia się nazwę ludu *Helisii* ze względu na *Kalisia* Ptolemeusza, a z kolei podobieństwo etnonimu *Halisii* i toponimu *Kalisia* ma służyć udowodnieniu tezy, iż *polis* Ptolemeusza leżało na terenie zajmowanym przez lugijskich *Halisii*, plemię federacji zajmującej południową i środkową Polskę.

Argumentem pomocniczym, przemawiającym za lokalizacją *Kalisia* Ptolemeusza w Kaliszu, miała być również znaczna gęstość zaludnienia doliny Prozny, przejawiająca się dużą liczbą stanowisk z okresów przedrzymskiego i rzymskiego⁴². Odkryto tu rozległą osadę z okresu rzymskiego na Zawodziu (dzielnicy obecnego Kalisza), a w najbliższych okolicach miasta znaleziono kilka bogatych cmentarzy. Z okolic Kalisza pochodzi też poważna ilość znalezisk monetarnych, w tym również skarbów. Wszystkie te odkrycia, czasami nawet bardzo imponujące (skarby z Zagórzyna z okresu wędrówek ludów), nie świadczą jednak o zupełnie wyjątkowej koncentracji znalezisk, dość podobnie wygląda bowiem sytuacja w sąsiedniej dolinie Warty.

Trzeba też pamiętać, że duża ilość odkryć archeologicznych z okolic Kalisza to wynik zainteresowania przeszłością tego miasta, w powszechnym przekonaniu utożsamianego z *Kalisia* Ptolemeusza. Już w XIX wieku rejestrowano na tym obszarze wiele znalezisk⁴³, a po II wojnie światowej działał tam bardzo dynamiczny archeolog Krzysztof Dąbrowski, który położył ogromne zasługi w badaniu tego regionu. W Kaliszu funkcjonowała również specjalna pracownia Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN. Fakt zarejestrowania gęstego osadnictwa w dolinie Prozny nie może więc być argumentem na rzecz lokalizacji *Kalisia* Ptolemeusza w tym regionie.

³⁵ B. BILIŃSKI, *Kalisia Ptolemeuszowa...*, 21–25; tenże, *Le vie dell'ambra. La Vistola e le carte geografiche di Tolomeo*, „Archaeologia Polona” 7, 1964, 135–150; = *Atti del I Congresso Internazionale delle Scienze Pre- e Protostoriche, Comunicazioni. Sezioni V–VIII*, Roma 1966, 129–134; B. Biliński w swych pracach cytuje błędnie „Atti del VI Congresso...”.

³⁶ Por. J. PIASKOWSKI, *Lokalizacja Gór Asciburgius (Askiburgion) według Geografii Ptolemeusza*, „Acta Archaeologica Carpathica” 4, 1962, 313–329 i cytowana tam literatura. Piaskowski (s. 329) mówi o paśmie ciągnącym się od Gór Świętokrzyskich, poprzez Jurę Krakowsko-Częstochowską, Góry Kocie, aż po pas wzgórz znajdujących się między Głogowem i Sulęcinem.

³⁷ B. BILIŃSKI, *Kalisia Ptolemeuszowa...*, 25.

³⁸ J. KOLENDO, *Karpaty w koncepcjach geograficznych świata starożytnego*, (w:) J. Gancarski (red.), *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Materiały z konferencji*, Krosno 2004, 13–27.

³⁹ B. BILIŃSKI, *Kalisia Ptolemeuszowa...*; tenże, *Dwa świadectwa antyczne...*, 31–33.

⁴⁰ Tac. *Germ.*, 43,2.

⁴¹ Tacite. *La Germanie. Texte établi et traduit par Jacques Perret*, Paris 1962, 97. Por. J. PERRET, *Recherches sur le texte de la Germanie*, Paris 1950, 110.

⁴² K. DĄBROWSKI, *Archäologische Forschungen über Ptolemäus Kalisia*, (w:) G. Bersu (red.), *Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg vom 24. bis 30. August 1958*, Berlin 1961, 216–220; Por. też materiały zgromadzone w katalogu pod red. S. Suchodolskiego i M. Zawadzkiego *Od Kalisii do Kalisza...* Znaleziskom monet rzymskich z dorzecza Prozny była poświęcona praca magisterska M. Zasłony, napisana w Instytucie Archeologii UW pod kierunkiem prof. Aleksandra Bursche – por. M. ZASŁONA, *Znaleziska monet rzymskich w dorzeczu Prozny*, Warszawa 2009.

⁴³ T. BARANOWSKI, *Dzieje badań archeologicznych nad okresem przedrzymskim i rzymskim w dorzeczu środkowej Prozny*, „Rocznik Kaliski” 16, 1983, 41–57.

Pozostaje ostatni argument, który miał przemawiać za lokalizacją *Kalisia* w Kaliszu nad Prosną. Odwoływano się do słowiańskiej etymologii nazwy tego miasta⁴⁴, co korespondowało z prawie powszechnym w przeszłości przekonaniem o słowiańskości Lugiów, zamieszkujących terytorium Polski południowej i środkowej. Słowiańska nazwa *Kalisia* była poważnym argumentem o obecności Słowian na tych ziemiach. Po stwierdzeniu, że *Leukaristos* znajdowało się w Trenčinie, a *Kalisia* może być lokowana na terenie Słowacji⁴⁵, odpada naturalnie słowiańskie pochodzenie nazwy tej ostatniej miejscowości, a zasadną staje się przyjmowana przez wielu badaczy etymologia celtycka⁴⁶. Jest ona całkowicie zrozumiała na terenie Słowacji, której północno-zachodnią część zajmowała celtycka kultura puchowska i gdzie lokalizuje się celtyckich Kotynów. Zresztą nazwę *Leukaristos* można uznać również za celtycką: jej pierwszy człon to *leug*, nazwa szeroko używanej celtyckiej miary długości.

Dyskusje wokół lokalizacji *Kalisia* i *Leukaristos* mogą być przykładem sporów, niekiedy przybierających bardzo ostre formy, prowadzonych wokół problematyki lokalnej. Można, a nawet trzeba, mieć zastrzeżenia do takich sposobów postrzegania historii, które pozbawiają nas szerszych perspektyw. Z drugiej jednak strony należy doceniać znaczenie tych sporów, które angażują społeczności lokalne, kształtują ich świadomość historyczną i w poważnym stopniu przyczyniają się do powstania więzi grupowej. Mieszkańcy Kalisza nad Prosną byli i są dumni, żyjąc w przekonaniu, że ich miasto ma tak dawną metrykę historyczną. Trudno im się godzić z odbieraniem takiego przekonania. Autor tych słów z wielką przykrością spełnia funkcję burzy-

ciela pięknych legend naukowych⁴⁷. Mieszkańcy Kalisza powinni szczyć się faktem, że już od czasów Jana Długosza przeszłość ich miasta budziła ogromne zainteresowanie środowiska naukowego, i to nie tylko w Polsce, ale również poza jej granicami.

Kwestia identyfikacji *Kalisia* z Kaliszem przyczyniała się też do wzrostu zainteresowania światem starożytnym w Polsce. Klaudiusz Ptolemeusz był nie tylko astronomem uwikłanym w spory pomiędzy systemem geocentrycznym, nazywanym jego imieniem, a heliocentrycznym systemem kopernikańskim. Ze względu na wzmiankę o *Kalisia* Ptolemeusz był uważany za jedno z najstarszych źródeł mówiących o ziemiach Polski⁴⁸ — tak też traktował go już Jan Długosz.

We wszystkich krajach leżących poza bezpośrednim zasięgiem cywilizacji śródziemnomorskiej wszelkie ślady kontaktów z Południem budziły i budzą ogromne zainteresowanie. Stąd też wynikała ogromna kariera wzmianki o *Kalisia* identyfikowanej z Kaliszem. Stała się ona istotnym elementem świadomości historycznej Polaków i dlatego ciągle zasługuje na uwagę.

Polemiki wokół *Kalisia* i *Leukaristos* to jednak nie tylko spory wokół lokalizacji dwóch wymienionych przez Ptolemeusza *poleis*, mającej przydawać splendoru jednemu ze współczesnych miast. W rzeczywistości są to bardzo istotne dyskusje związane z oceną określonej kategorii wiadomości zawartych w opisie „Wielkiej Germanii”. Przedmiotem sporu jest kwestia wiarygodności informacji dotyczących 94 *poleis*, które Ptolemeusz umieszcza w tej części Europy. Wątpliwości wiążą się z oceną prawdziwości współrzędnych geograficznych poszczególnych „miast”.

⁴⁴ S. ROSPOND, *Pierwotna nazwa Kalisza*, „Slavia Occidentalis” 20/2, 1960, 133–138. Autor błędnie przyjmuje, że grecka nazwa *Kalisia* to Καλισσία. Por. przyp. 6.

⁴⁵ D. SIMONYI, *Sur l'identification des noms géographiques de Ptolémée concernant la Slovaqui*, „Etudes Slaves et Roumaines” 1, 1948, 132 (*non vidi*).

⁴⁶ Por. HOLDER, t. I, Leipzig 1896, kol. 700–701; RGA 16, Berlin-New York 2000, 175–177 – „Kalisch § 1. Namenkundliches” [J. UDOLPH]; 178–178 – „Kalisia” [H. REICHERT]. W Dardanii znajdowało się castellum *Kalis* – PROCOPIUS, *De Aedificiis* IV 4,3. Miała to być, wg V. Beševlieva, nazwa celtycka – V. BEŠEVLIEV, *Keltische Orts-Kastellverzeichnissen bei Prokop*, (w:) V. Georgiev, N. Todorov, V. Tarkova-Zaimova (red.), *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balcaniques et Sud-Est Européennes*, t. VI: *Linguistique*, Sofia 1968, 420–421.

⁴⁷ W artykule opublikowanym z okazji wystawy na Zamku Królewskim pisałem: *Proszę też mieszkańców pięknego miasta nad Prosną o wybaczenie za stwierdzenie, że osiemnaście wieków historii*

Kalisza to naukowa legenda. Ale miasto to ma tyle innych, wspaniałych tradycji. Do nich należą również poszukiwania swojego rodowodu. Legenda naukowa sięgająca czasów Długosza może być również powodem do dumy. Por. J. KOLENDO, *Gdzie powinna być lokalizowana...*, 94.

⁴⁸ Można byłoby postulować szczegółową analizę recepcji w Polsce dzieła geograficznego Klaudiusza Ptolemeusza. Książka L. Szaniawskiej (*Sarmacja na mapach Ptolemeusza w edycjach jego „Geografii”*, Warszawa 1993) bazuje tylko na literaturze XIX-wiecznej. Bardzo znamieny jest przekład: M.W. ŁUKASZEWICZ, *Starożytne Słowian ludy i ich odwieczne siedliska wedle Geografii Klaudiusza Ptolomeusza* [sic], Poznań 1893. Przekład obejmuje opis Europy i Azji (Księgi II–III, VI). Autor, uznający Sarmatów za przodków Słowian, uważa w konsekwencji *Geografię* Ptolemeusza za podstawowe źródło do dziejów Słowian. Por. też: W. KĘTRZYŃSKI, *Klaudiusza Ptolemeusza Germania Wielka i Sarmacja Nadwiślańska*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny” 41, 1902, 185–227.

Część nazw *poleis* znajdujących się na granicy *Imperium Romanum* lub w jej najbliższym sąsiedztwie występuje jeszcze w innych źródłach, toteż ich lokalizacja nie sprawia specjalnych problemów. Można też przypuszczać, że „miasta” leżące w pasie idącym wzdłuż Oceanu Północnego i wzdłuż Dunaju mogły być, przynajmniej w części, poprawnie zlokalizowane. Dyskusyjną pozostaje jednak wartość informacji dotyczących *poleis* znajdujących się w dwóch środkowych pasach, w których „miasta” zostały ustawione w ciągach równoleżnikowych. Lokalizacja *Kalisia* w miejscu Kalisza nad Prosną pozwalałaby przyjąć poprawność informacji Ptolemeusza dla tej części „Wielkiej Germanii”. *Leukaristos* znajdowałaby się na zachód, a *Setidava* na wschód od *Kalisia*. Uzyskana obecnie pewność, iż *Leukaristos* znajdowała się w Trenčinie, skłania nas do umieszczenia *Kalisia* oraz innych sąsiednich „miast”, znajdujących się w tej partii „Wielkiej Germanii”, znacznie dalej na południe, niedaleko granic rzymskich, na obszarze dzisiejszej Słowacji. Były to dobrze znane Rzymianom tereny państwa Wanniusza oraz jego następców. Nowa lokalizacja *Leukaristos* i *Kalisia* oraz sąsiednich *poleis* pozwala przychylić się do opinii tych badaczy, którzy krytycznie ustosunkowywali się do informacji Ptolemeusza zawartych w liście *poleis* z „Wielkiej Germanii”: nawet jeśli nazwy „miast”, mimo poważnych niekiedy deformacji, mogą być realne, to ich współrzędne są całkowicie fikcyjne, nie mające związku z rzeczywistością.

Można też podjąć próby rekonstrukcji metod pracy Ptolemeusza przy opisie terenów między środkowym Dunajem a Bałtykiem. Geograf z Aleksandrii rozporządzał pewną liczbą nazw punktów osadniczych występujących na szlakach komunikacyjnych, wiodących znad środkowego Dunaju ku wybrzeżom Bałtyku. Mógł on zlokalizować dokładniej tylko część tych nazw. Resztę rozmieścił w dwóch środkowych pasach *poleis* ciągnących się równoleżnikowo.

Najprawdopodobniej nazwy te pochodziły z itinerariów idących z południa na północ. Fragmenty tych „południkowych” szlaków zostały zapewne rozdzielone między „równoleżnikowe” pasy – w ten sposób, że *Leukaristos*, *Kalisia* i sąsiednie miejscowości leżące najprawdopodobniej niezbyt daleko od granic Cesarstwa Rzymskiego „powędrowały” daleko na północ.

Istnieją jeszcze inne ślady przejmowania nazw *poleis*, czy raczej całych ich ciągów, pochodzących z itinerariów „południkowych” i umieszczania ich w pasach równoleżnikowych. Mamy bowiem pewne przykłady podobnych nazw „miast” częściowo tylko zdeformowanych⁴⁹. Obok *Budorgion* (41°, 52° 40') w strefie drugiej, występuje *Budorgis* w strefie trzeciej (40°, 50° 30'). Na zachód od *Kalisia*, oddzielona od niej przez dziewięć *poleis*, występuje *Kalaigia* (37° 30', 52° 20' [50']).

Podsumowując te uwagi trzeba stwierdzić, że dane *Geografii* Ptolemeusza, dotyczące współrzędnych „miast” na terenie „Wielkiej Germanii”, są w znacznej części niewiarygodne. Geograf z Aleksandrii rozporządzał pewną liczbą nazw geograficznych z terenu Barbaricum, które umieścił w pasach idących z zachodu na wschód, podobnie jak opisy rzek i ludów. Ptolemeusz po prostu wykorzystał nazwy miejscowości położonych niezbyt daleko od granic państwa rzymskiego, biegnących wzdłuż Renu i Dunaju, ułożył je w pasy równoleżnikowe, a następnie przesunął na północ. Stąd współrzędne *poleis*, a nawet wzajemny stosunek poszczególnych „miast”, nie mogą być wykorzystywane w badaniach nad siecią osadniczą oraz nad przebiegiem dróg na tych terenach. Wniosek taki nie może być jednak uogólniany. Każda informacja geografów z Aleksandrii, czy raczej każda grupa informacji, musi być szczegółowo weryfikowana. Nie można też krytycyzmu odnoszącego się do współrzędnych „miast” w Germanii Ptolemeusza przenosić na inne informacje zawarte w jego dziele.

ANEKS: Inskrypcja z *Zana/Diana Veteranorum* (Ryc. 2, 3)⁵⁰

M(arco) Valerio Maximiano M(arci) Valerii Maximiani quinq(uen)nalis] s[ac(erdotalis)] | f(ilio), pont(ifici) col(oniae) Poetouiens(ium), equo p(ublico), praef(ecto) coh(ortis) I Thra(cum), tribuno coh(ortis) I (H)am(iorum) | ciuium R(omanorum), praep(osito) orae gentium Ponti Polemoniani, don(is) don(ato) bel|lo Phart(ico), allecto ab Imp(eratore) M(arco) Antonino Aug(usto) et misso in procinctu | Germanic(ae) exped(itionis) ad deducend(a) per Danuuium quae in annonam Panno(niae)]⁵ utriusq(ue) exercit(ium) denauigarent, praepos(ito) uexillationum

⁴⁹ G. SCHUTTE, *Ptolemy's Maps of Northern Europe. A Reconstruction of the Prototypes*, Kjøbenhavn 1917, 103, 107; B. BILIŃSKI,

Dwa świadectwa antyczne..., 26.

⁵⁰ Patrz przyp. 32.

clas(sium) praetor(iarum) | Misenatis item Rauennatis item clas(sis) Brittanicae item equit(um) Afror(um) et Mauror(um) | elector(um) ad curam explorationis Pannoniae, praef(ecto) al(ae) I Arauacor(um), in procinc|tu Germanico ab Imp(eratore) Antonino Aug(usto) coram laudato et equo et phaleris |¹⁰ et armis donato, quod manu sua duces Naristarum Valaonem | interemisset et in eade(m) ala quartae militiae honor(em) adeptus, praef(ecto) al(ae) | contar(iorum), don(is) don(ato) bello Ger(manico) Sar(matico), praep(osito) equitib(us) gent(ium) Marcomannor(um) Narist(arum) | Quador(um) ad uindictam Orientalis motus pergentium honor(e) centenariae dignitatis, aucto salario adeptus procuracionem Moesiae inferioris |¹⁵ eodem in tempore praeposito uexillationibus et at detraben|dam Briseorum latronum manum in confinio Macedon(iae) et Thrac(iae) | ab Imp(eratore) misso, proc(uratori) Moesiae super(ioris), proc(uratori) prou(inciae) Daciae Porolis|sensis, a sacratissimis Imp(eratoribus) in amplissimum ordinem inter prae|torios allecto et mox leg(ato) leg(ionis) I Adiut(ricis) item leg(ato) leg(ionis) II Adiut(ricis), praep(osito) uexil(lationum) |²⁰ Leugaricione hiemantium item leg(ato) leg(ionis) V Mac(edonicae) item leg(ato) leg(ionis) I Italic(ae) item leg(ato) leg(ionis) | XIII Gem(inae) item leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) | [[leg(ionis) III Aug(ustae)]]], don(is) don(ato) a nobilissimo | [[principe M(arco) Aurelio Commodo Aug(usto)]] expeditione secunda Ger(manica) | splendidissimus ordo Dian[ensium Veteran(orum)] aere conlato.

Markowi Waleriuszowi Maksymianusowi, synowi Marka Waleriusza Maksymianusa, kwinkwenała i byłego kapłana, pontyfikowi kolonii Poetovio, który otrzymał konia publicznego (został ekwitą), prefektowi pierwszej kohorty Traków, trybunowi pierwszej kohorty Hamiów obywateli rzymskich, naczelnikowi ludów mieszkających na brzegu *Pontus Polemoniacus*, odznaczonemu w czasie wojny partyjskiej, powołanemu przez Marka Antonina Augusta i wysłanemu na front w czasie wyprawy germańskiej celem sprowadzenia Dunajem żywności dla potrzeb Pannonii i obydwu wojsk, dowódcy oddziałów z flot pretorskich z Misenum i Rawenny oraz floty z Brytanii, jak również jeźdźców afrykańskich i mauryjskich wybranych dla potrzeb wyprawy pannońskiej, prefektowi pierwszej *ala Arawaków*, publicznie wyróżnionemu na froncie germańskim oraz odznaczonemu darowaniem konia, faler oraz broni z tego powodu, iż osobiście zabił wodza Narystów – Walaona, prefektowi *ala contariorum*, odznaczonemu darami w czasie wojny germańskiej i sarmackiej, dowódcy jeźdźców z ludu Markomanów, Narystów i Kwadów dla pokonania rozruchów na Wschodzie, za co został prokuratorem z wynagrodzeniem 100 tys. sesterców i z podniesionym uposażeniem prokuratorowi Mezjii Dolnej i w tym samym czasie dowódcy oddziałów wysłanych do zniszcze-

nia rozbójników bryzejskich na pograniczu Macedonii i Tracji, prokuratorowi Mezji Górnej, prokuratorowi prowincji Dacia Porolissensis, podniesionemu przez najświętszych cesarzy do najwyższego stanu w grupie byłych pretorów i natychmiast legatowi legionu pierwszego *Adiutrix*, jak również legatowi legionu drugiego *Adiutrix*, **dowódcy oddziału, który przezimował w Leugaricio**, legatowi legionu piątego Macedońskiego, legatowi legionu pierwszego Italskiego, legatowi legionu trzynastego *Gemina*, legatowi Augusta w randze propretora legionu trzeciego *Augusta*, obdarowanego odznaczeniami przez najznakomitszego princepsa Marka Aureliusza Kommodusa Augusta w czasie drugiej wyprawy Germańskiej (wystawiło) ze zgromadzonych pieniędzy najwspanialsze zgromadzenie kolonii Diana Veteranorum.

Przekład Jerzego Kolendo

Prof. dr hab. Jerzy Kolendo
Ośrodek Badań nad Antykiem Europy
Południowo-Wschodniej
Uniwersytet Warszawski
j.kolendo@chello.pl

JERZY KOLENDO

**KALISIA UND LEUKARISTOS – ZWEI „STÄDTE“ AUS DER GEOGRAPHIA DES PTOLEMÄUS
UND DIE FRAGE NACH DEN GEOGRAPHISCHEN KOORDINATEN DER „GERMANIA MAGNA“**

Der Name *Kalisia* der im geographischen Werk des Claudius Ptolemäus aus Alexandria auftaucht, wurde bis in letzter Zeit allgemein mit dem heutigen Kalisz an der Prosna in Verbindung gebracht. Diese Zuordnung tritt bereits im 15. Jh. im Werk des polnischen Historikers Jan Długosz auf und spielte eine wichtige Rolle für das historische Bewusstsein der Polen, insbesondere für die Bewohner von Kalisz, das mit über 1800 Jahren als die älteste polnische Stadt angesehen wird. Diese Tradition ist jedoch unhaltbar geworden.

Kalisia gehört zu den 94 „Städten“ – *poleis* – welche (mitsamt geographischer Koordinaten) in der Beschreibung der „Germania Magna“ aufgezählt werden, angeordnet in vier latitudinale Streifen (*klima*), vom Rhein in Richtung Weichsel. Die Informationen über die Koordinaten von Städten, die weit vor den Grenzen des Römischen Imperiums zwischen der mittleren Donau und der Ostsee lagen, konnten nicht von reisenden Händlern oder auch Soldaten gesammelt worden sein. Die Heere wie auch die Händler Roms drangen von Süden in diese Gebiete und bewegten sich vom Ufer der Donau aus nach Norden, in Richtung Ostsee. Die durchgehende Linie der „Städte“ von West nach Ost hingegen hätte sehr komplizierte Berechnungen der geographischen Koordinaten erfordert. Insofern ist diesen Angaben wenig Vertrauen zu schenken.

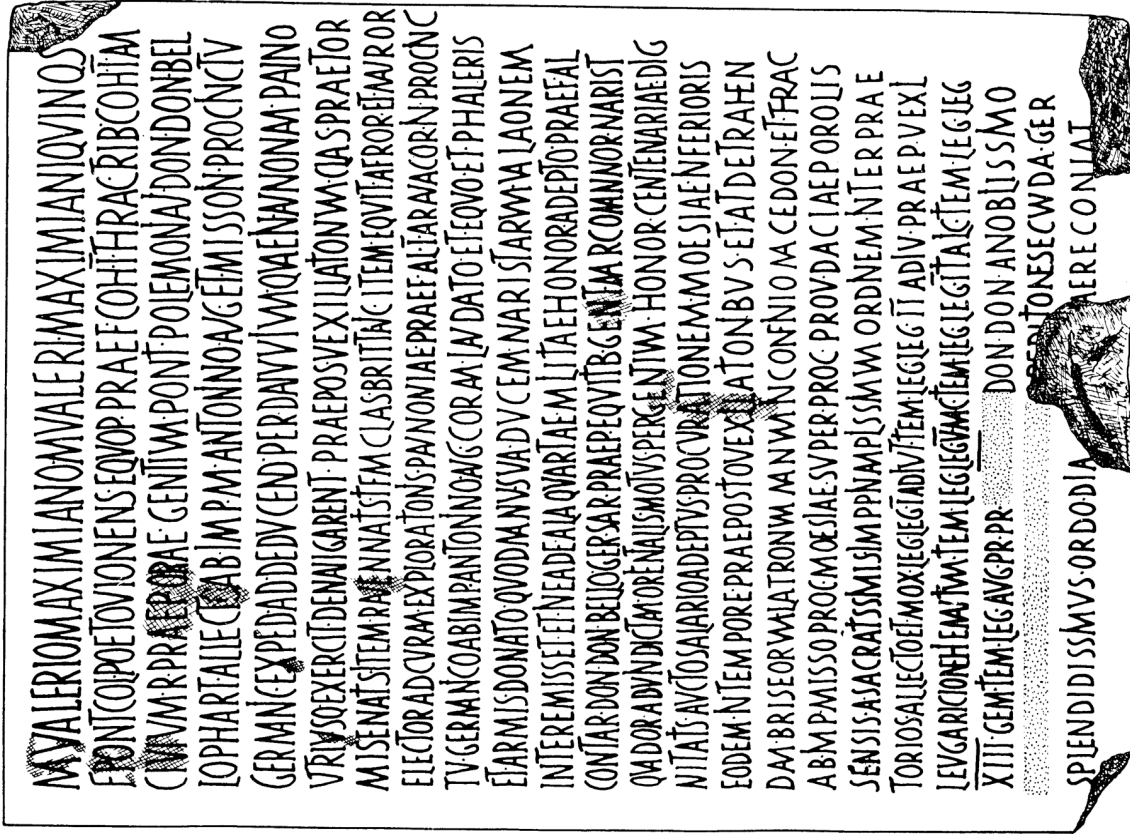
Eine unmittelbare Umrechnung der geographischen Länge und Breite von *Kalisia* hätte eine Lokalisierung weit im Osten, in der Gegend des heutigen Pińsk zur Folge. Dies hängt im Übrigen damit zusammen, dass die von Ptolemäus verwendeten Längengrade um etwa $\frac{1}{5}$ kleiner waren, als die heutigen. Es wurden Versuche unternommen, die Entfernung *Kalisias* von den Ufern der Ostsee und der Donau zu berechnen, auf Grundlage der Angaben aus dem Text Ptolemäus' und einer modernen Landkarte. Hierbei sollten die Proportionen der Wege von *Kelamantia* an der mittleren Donau nach *Kalisia*, sowie von *Kalisia* bis an die Weichselmündung festgelegt werden. Diese Berechnungen zeigen, dass die „Städte“ im zweiten Streifen (*klima*) stets in einer ähnlichen Entfernung zum „nördlichen Ozean“ und zur mittleren Donau hin lagen. Dies betrifft auch *Leukaristos*, eine *polis* die Ptolemäus westlich und etwas südlich von *Kalisia* lokalisierte. Zwischen ihnen lag nur eine weitere „Stadt“.

Wir wissen heute, dass *Leukaristos* eine griechische Form des in lateinischen Quellen *Leugaricio* oder *Laugaricio* geschriebenen Namens ist, welcher mit Sicherheit dem

heutigen Trenčín in der Slowakei zugeordnet werden kann, einer Stadt am Fluss Váh, in der Luftlinie 130 km und auf dem Landwege 180 km von der Donaugrenze entfernt. Diese Lokalisierung von *Leukaristos* ist derzeit durch zwei Inschriften belegt. Die erste wurde in einen Felsen in Trenčín gemeißelt. Ihr Text kam auf kompliziertem und langwierigem Wege in den wissenschaftlichen Umlauf und wurde erst in den 1920er Jahren zur Identifizierung von *Laugaricio* mit *Leukaristos* genutzt. Die zweite Inschrift, die *Leugaricio* nennt, stammt aus Afrika und wurde 1955 publiziert. Beide Texte geben darüber Auskunft, dass im Jahr 179/180 in *Laugaritio/Leugaritio* eine römische Einheit von 855 Soldaten unter dem Befehl von Marcus Valerius Maximianus überwinterte. Wenn wir *Leukaristos* mit Trenčín gleichsetzen, so sollten wir konsequenterweise auch Ptolemäus' *Kalisia*, wie auch andere benachbarte „Städte“ in dieser Region lokalisieren.

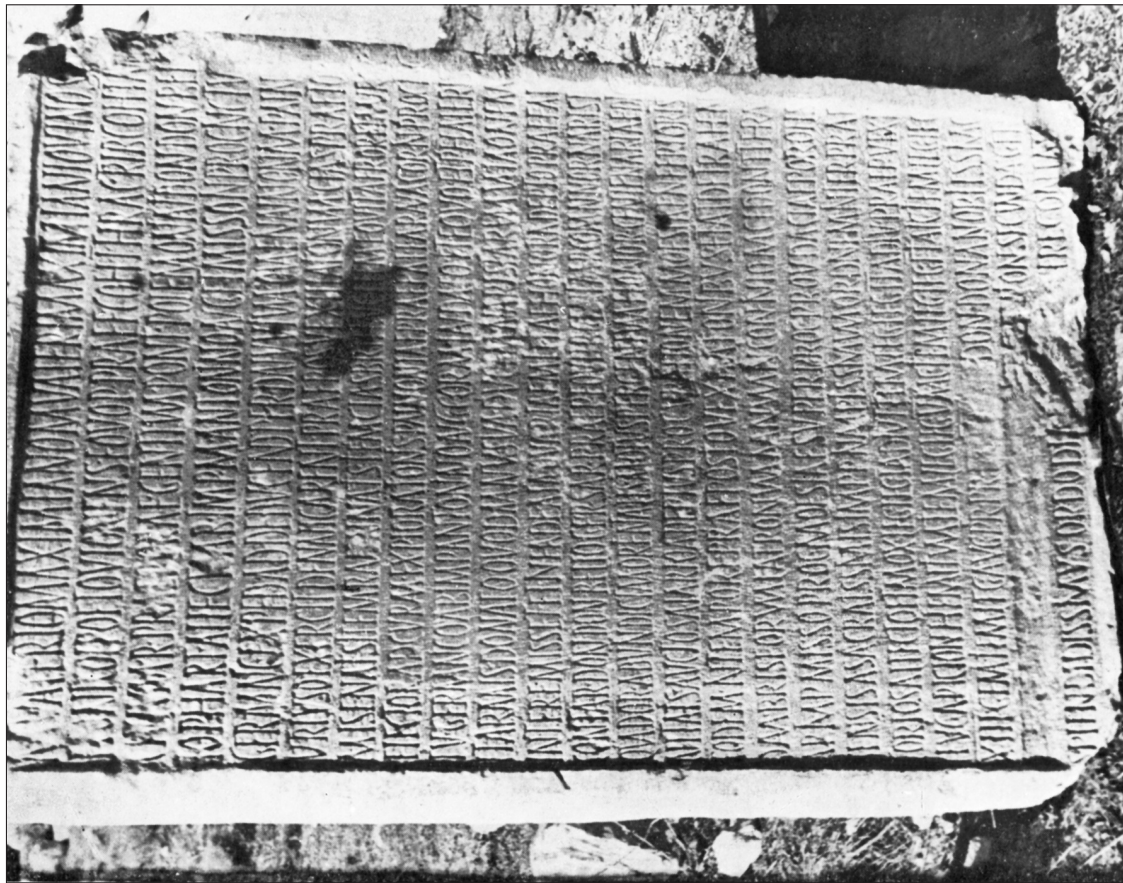
Ptolemäus stellte eine gewisse Anzahl Siedlungsnamen auf Kommunikationswegen fest, die von der mittleren Donau an die Ostsee führten. Er konnte aber nur einen Teil dieser Namen genau lokalisieren, jene, die näher an den römischen Grenzen lagen. Den Rest platzierte er in den beiden mittleren Streifen der *poleis*, die latitudinal verliefen. Aller Wahrscheinlichkeit nach entstammten diese Namen Itinerarien, die von Süden nach Norden verliefen. Fragmente dieser longitudinalen Itinerarien wurden der Breite nach angelegt. So wanderten die Orte *Leukaristos* und *Kalisia* unweit der Grenze des Imperiums in den weiten Norden. Die Angaben aus der *Geographia* des Ptolemäus, welche Koordinaten von „Städten“ auf dem Gebiet der Germania Magna betreffen, sind demnach weitgehend unglaubwürdig. Folglich können weder die Koordinaten der *poleis*, noch die Relation der Entfernungen zwischen ihnen zu Untersuchungen der Siedlungsgebiete oder dem Wegverlauf in diesen Gebieten herangezogen werden. Diese Folgerung kann allerdings nicht verallgemeinert werden. Jede einzelne Information, und genauer auch jede Gruppe von Informationen des Geographen aus Alexandria muss genau verifiziert werden. Die großen Diskussionen um die Lokalisierung von *Kalisia* und *Leukaristos* führen uns dies vor Augen. Gleichzeitig kann die Kritik an den Koordinaten der „Städte“ in Germanien nicht auf andere Informationen im Werk des Ptolemäus übertragen werden

Übersetzt von Martin Lemke

3. Inskrypcja z Zana (*Diana Veteranorum*). Przerys (wg H.-G. PFLAUM, *Deux carrières...*, 135).

Abb. 3. Inskrypcja z Zana (*Diana Veteranorum*). Zeichnung.

Ryc. 2. Inskrypcja z Zana (*Diana Veteranorum*). Fotografia (wg H.-G. PFLAUM, *Deux carrières...*, 134).

Abb. 2. Inskrypcja z Zana (*Diana Veteranorum*). Fotografie.